

Verschenen in: *MedJCW* 17 (1994) P. 65-71.

Onderstaande tekst is deel van een lezing, gehouden oktober 1992 in de Athenaeumbibliotheek Deventer, in de "Wetenschap- en Techniek-week". In die week werden in vele bibliotheken, voor een breder publiek, lezingen gehouden met als thema 'De omgekeerde wereld'. Het "Samenwerkingsverband van Bibliotheken met een Wetenschappelijke steunfunctie" had het plan de ingezonden teksten te bundelen en uit te geven. Van eventuele uitgave heeft schrijver dezes nooit iets vernomen.

OVER DE LITERATUUR VAN DE ACHTTIENDE EEUW

A.J. HANOU

Het huis, het gebouw of de villa - hoe u het ook noemen wilt - van de Nederlandse Verlichting [de achttiende eeuw] ziet er wat merkwaardig uit. De bouw ervan nam één, anderhalve eeuw in beslag. Het is moeilijk een architectonische eenheid te herkennen. Het heeft een beheerst klassiek front, met een echt timpaan. Erbovenuit rijzen allerlei barokke en maniëristische torentjes. Opzij staat een koetsiershuis; betreedt u dat, dan vindt u een laboratorium uit de sfeer van het empirisme. Het park, de tuin eromheen, is aangelegd als een zogenaamde natuurlijke tuin, naar Engels model. Het gebouw zelf heeft ruimten en vertrekken die een heel verschillende sfeer ademen. De entree en de hall hebben een duidelijk christelijke, kerkachtige architectuur. Maar de slaapvertrekken zijn in sentimentele stijl, en de keuken ziet eruit als een middeleeuwse ofwel 'gothic' spelonk. Er is een piëtistische studeerkamer, een atheïstische biljartkamer, en een deïstische bibliotheek. In een zijvertrek bespeurt u een esoterische, tempelachtige ruimte: misschien is het wel een maçonnieke loge. Een nog gedetailleerder rondleiding bespaar ik u.

De foto's of blauwdrukken van dit gebouw die ons door de meeste historici en neerlandici getoond werden en worden, laten ons iets heel anders zien. Daar is dat achttiende-eeuws gebouw een ons heden ten dage nog steeds bekende simpele, protestants-christelijke doorzonwoning, geaccompagneerd met een klein deïstisch tuinschuurtje of garage."¹

Samengevat: bij de een heeft onze beschaving van de 18e eeuw diverse trekken, en bestaan er allerlei soorten literatuur. Bij de ander bestaat die diversiteit nauwelijks, en is de literatuur vooral christelijk-didactisch van aard.

De uitnodiging te spreken over de 'omgekeerde wereld' in de literatuur heb ik wat vrij opgevat. Want ik zal iets zeggen over de *literatuur van de achttiende eeuw zelf*. Vandaar dat ik begon met het beeld van het gebouw van de achttiende eeuw. Zeker zou het mogelijk zijn te spreken over een specifiekere wereld in de literatuur waarin het gewone dagelijks leven op zijn kop is gezet. Over een wereld als Luilekkerland. Het is zelfs zo dat de achttiende eeuw gespecialiseerd is in omgekeerde werelden. Het is de eeuw van imaginaire reisverhalen,

1. Met enige wijzigingen geciteerd naar A.J. Hanou, 'Enkele kanttekeningen bij de studie van de Verlichting', in: *Literatuur* 7 (1990) 3, p. 155-161.

utopieën, zuidlandverhalen, vroege SF, politieke satires. Het zou dus gemakkelijk zijn te praten, bijvoorbeeld over een boek als *De onderaardsche Reis van Claas Klim* van Holberg, dat in die tijd buitengewoon populair was, en waarin u allerlei vreemde werelden in het binnenste van de aardbol aantreft; of over een van de satirische romans van Gerrit Paape (oftewel J.A. Schasz M.D.), zoals zijn *Reize door het Land der vrijwillige Slaaven* (1790). Er zijn dozijnen spreekbeurten te vullen met werelden waar mannen in vrouwenkleren rondlopen, werelden waarin elk denkbaar soort maatschappij vorm krijgt. Zelfs de u wel bekende robinsonades praten in zekere zin over niets anders dan over een omgekeerde, zij het niet erg exotische omgekeerde wereld: Robinson Crusoe bouwt als soort oermens zijn eigen nieuwe wereld, buiten de corrupte Europese beschaving om. Hij toont aan dat de mens van nature een betere beschaving kan bouwen, ongehinderd door doctrines van kerk en staat.

Met dit soort fictie belanden we toch in een ander soort werelden dan in die van de 'Middeleeuwse' Luilekkerlanden: in de achttiende eeuw hebben de 'alternatieve' werelden altijd een meer politieke, een meer maatschappelijke inslag. Zij hebben de bedoeling een nieuwe basis voor het leven te vinden. De invalshoek daarbij is wisselend: religieus, staatkundig, opvoedkundig, erotisch zelfs. Van dit soort verhalen weet ik iets, niet al te veel af. Vandaar dat het me redelijk leek u een nog veel omgekeerder wereld aan te bieden: de hele wereld van de achttiende-eeuwse literatuur in zijn totaliteit. Die ziet er naar mijn mening nogal 'omgekeerd' uit, wanneer ik die vergelijk met de opvattingen daarover aanwezig bij de doorsneenederlander, of zelfs bij een universitaire docent geschiedenis.

Die literatuur is ongelooflijk veel spannender, boeiender, 'beter' dan bekend.

Wat denkt men, zo in het algemeen, met betrekking tot het tijdvak van de Verlichting (de achttiende eeuw) en met betrekking tot de literatuur van deze periode?

Het zou een periode van *achteruitgang* zijn na de zeventiende eeuw. Een Byzantium na Rome.

De *zeventiende eeuw*, dat is bekend, dat is onze 'beste' eeuw, vol actie en ondernemingszucht. Vol talent op elk gebied dat denkbaar is. 'Klommen niet de jongens als katten in het want, en vochten ze niet als leeuwen?' In de achttiende eeuw daarentegen, zo wordt aangenomen, vinden we slechts vermoeide nazaten die in hun theekoepels achterovergeleund, nippen uit porceleinen kopjes en af en toe een snuifje nemen.

Even een tegengeluid met betrekking tot die Gouden Eeuw. Een beetje gechargeerd die wereld omkeren.

Eind twintigste eeuw mogen we misschien ook wel eens constateren dat die beschaving van de Gouden Eeuw Nederland met een paar minder leuke dingen opgezadeld heeft.

In het *politieke*: de geleidelijke uitsluiting van de brede massa van de burgerij van enige invloed op het wel en wee van zijn samenleving.

In het *religieuze*: de onvrijheid is maar al te bekend. Dat is voor ons vaak een geaccepteerde schoolboekjeswijsheid, en we hebben het gevoel: nu ja, zo waren de tijden. Maar zoiets kun je ook anders formuleren. In de 17e eeuw won in het religieuze een groep, die volgens de laatste wetenschappelijke gegevens eind 16e eeuw nog steeds niet meer dan 5% van de bevolking omvatte. Staatskerk geworden dwong deze groep anderen tot onvrijheid. Het individu kreeg

steeds minder ruimte na te denken over te kiezen morele uitgangspunten. Er groeide een levenspraxis waarin alles beoordeeld werd op zonde, in plaats van op gezondheid. Een attitude die in de achttiende eeuw zwakker werd, maar opnieuw bloeide in de negentiende eeuw. Die praxis ligt (in de vorm van verzet) ten grondslag aan heel wat veranderingen in onze eigen eeuw.

In de *literatuur* is de zeventiende eeuw erin geslaagd een wereld te creëren die zo gebaseerd is op on-Nederlandse uitgangspunten, dat, anders dan de literatuur van de Middeleeuwen, zij voor ons compleet onverstaanbaar geworden is. Zelfs als wij de achtergrond van *Reynaert*, *Beatrijs* of *Marieken van Nimwegen* niet meer kennen, begrijpen wij de spanning van het verhaal. Dat verhaal is onze eigen wereld. Onze Renaissance daarentegen is er niet in geslaagd een Shakespeare te produceren. Het algemeen-menselijke heeft bij Shakespeare zodanig vorm gekregen, buiten de normen om van wat bij ons "Renaissance" heet, dat hij nu nog leesbaar en vertoonbaar is.

Onze grote Renaissanceschrijvers vonden het nodig de klassieke traditie en die traditie alléén te gehoorzamen. Het gevolg: we zitten opgescheept met reeksen tragedies van Vondel waar niemand iets mee aan kan behalve een expert. Hoewel Hoofts teksten behoren tot de beste poëzie die ooit in Nederland gemaakt is, slaagt niemand erin een teksteditie te maken waardoor hij werkelijk gaat behoren tot ons nationaal bezit. Het kader waarvan Hooft gebruik maakte (genres, metaforiek van de Oudheid) wás ooit alleen door weinigen te begrijpen, en zál nooit begrepen worden dan door een heel enkele specialist.

De literatuur van de Renaissance is een literatuur die nooit zo geschreven had mogen worden. De belangstelling daarvoor is dan ook al heel lang slechts 'verplicht'.

Ik hoor u nu denken: misschien heeft de spreker meer affiniteit met de Deventenaar Van Vloten dan met de Deventenaar Revius. Dat is misschien wel zo. Is het daarom minder 'waar'?

Maar nu dus die achttiende eeuw, en de literatuur daarvan. Een onbekende literatuur die vaak de weg verlaat die de Renaissance aangaf. Onbekend - juist daar waar zij dat doet. Voorzover die literatuur wél bekend is: via handboeken, schoolboeken, TV en dergelijke, is die literatuur een tamelijk onbenullige literatuur. De daar gebruikte literatuur bestaat of uit een slecht en ongeïnspireerd soort Renaissancepoëzie (classicisme); of uit een soort didactische rotzooi waar de negentiende eeuw verliefd op was. In de victoriaanse negentiende eeuw, toen de neerlandistiek ontstond, is vastgesteld wat de 'goede' literatuur van de achttiende eeuw geweest is. U begrijpt: die uitverkoren literatuur moest braaf zijn, getuigen van ontzag voor God, Vaderland en Oranje. Literatuur mocht niet polemisch zijn, niet libertair of libertijns, niet 'politiek'.

Daarom is de achttiende eeuw van de schoolboekjes doorgaans knap duf. Het is niet zo vreemd dat met betrekking tot die keuze de opinie te beluisteren valt, al of niet hardop geformuleerd: Poeh, wat een tijd! Slaperig! Ingesuft! Ongetalenteerd! Verfranst!

Ik vind het nogal verbazend dat nog steeds editoren of overzichtsschrijvers vasthouden aan die negentiende-eeuwse canon; en dan bovendien nogal juichend doen over *die* keuze, *die* literatuur. In de laatste twee decennia van de twintigste eeuw zijn langzaam wel de toneelstukken van renaissancistisch-classicistische aard verdwenen. Gebleven zijn andere obligate

stukken, citaten uit Van Effen of Hieronymus Van Alphen. U weet wel:

Jantje zag eens pruimen hangen
o als eieren zo groot,

Waarbij natuurlijk nooit opgemerkt wordt, dat zelden een auteur een slechter beeld gebruikte. Het is als moedwillig krassen op een schoolbord, wanneer een zachte vrucht vergeleken wordt met een object omgeven door een harde kalkachtige schaal; als vergeleek men de geliefde met een stenen pilaar. Van Alphen zou alleen al om zijn pervers smaakgevoel uit de canon verwijderd dienen te worden.

Daarnaast zal een bloemlezer liefst presenteren een onschadelijk stuk uit de *Sara Burgerhart*; een stuk waarin een ronde hollandse zeekapitein of tante vol (negentiende-eeuws) gezond verstand optreedt. Zelden, bijvoorbeeld, de passage waar Sara zich in de Plantage waagt - gevaarlijk erotisch terrein! maar sleutelscène om haar werkelijk karakter te duiden. Evenmin komen 'filosofische' passages uit de romans van Wolff en Deken in bloemlezingen voor, laat staan hun politieke getinte geschriften. Hartstocht, satire, gedachten over de maatschappij - dat mag immers pas na 1880 voorkomen!

U kunt overigens in de weergave van het tijdperk van de Verlichting, naast die Victoriaanse Van Alphen-eeuw, ook een nog wat anders uitzijnde achttiende eeuw tegenkomen. Meestal op TV. Dan ziet u bijzonder raar geklede mannen en vrouwen, die zich kunnen ontpoppen als bijvoorbeeld de drie Muskietiers, als Casanova, als De Sade. Of - en dan minder uitvoerig gekleed - als een horde buitenlandse, barbaarse tierende visvrouwen en dito mannen: gepeupel met de nare gewoonte zich revolutionair bezig te houden met het naar buiten brengen van de ingewanden van onschuldig adellijk volk. Deze laatste (adellijke) groepering, voorzover voorkomend, is hoofdzakelijk dom en houdt zich onledig met het rangschikken van cosmeticadoosjes op kaptafels. Ik wil maar zeggen: in deze tweede visie is het een eeuw van rare, extreme, onevenwichtige types. In Nederlandse ogen komen die in de achttiende eeuw alleen in het buitenland voor; want dat men eens een serie zou kunnen maken over onze revoluties (die al begonnen vóór 1789!) en dat bij ons wel eens soortgelijke tumulten en oproeren aan de orde van de dag geweest zijn, dat komt bij geen TV-regisseur op. Onze in Europees verband gezien bepaald voorlijke patriotten bestaan hier niet.

In tegenstelling tot onze visuele en culturele voorlichters en bloemlezers heb *ik* de indruk dat de oorspronkelijke bewoners van de achttiende eeuw behoorlijk energiek waren. Een wat vreemde bevestiging daarvan vond ik niet lang geleden. In een soort enqueteformulier dat in de periode 1790-1810 in een Haarlemse loge gebruikt werd, karakteriseerden die Haarlemmers zich vooral als: driftig². Ik heb de tijd en de ruimte niet om hier uitvoerig op in te gaan. Maar die energieke houding van onze Nederlandse pruiken wordt in allerlei onderzoek, in diverse disciplines, van de laatste jaren keer op keer aangetoond. In het economische: er was geen achteruitgang. Alleen verdwenen de bijzonder gunstige omstandigheden van weleer,

2. Breder besproken in mijn 'Drift en Deugd. Literatuur van Vrijmetselaars in de loge 'Vicit Vim Virtus' voor 1830.' In: W. van den Berg e.a. (red.), *Haarlemse kringen. Vijftien verkenningen van het literair-culturele leven in een negentiende-eeuwse stad*. Hilversum 1993. P. 27-46.

en begonnen andere landen hun achterstand in te lopen. Tot 1780 bleef Holland het financiële wereldcentrum. In het politieke: bijzonder interessant is het feit dat hier de eerste Europese revolutie begint, in 1787, en de eerste experimenten met een soort democratie³. In het (natuur)wetenschappelijke: bekend bleven enigszins figuren als Leeuwenhoek, Swammerdam, Musschenbroek. Maar, waar zij soms gezien worden als 'uitloop' van de zeventiende eeuw, wordt vergeten dat dat onderzoek continueerde en dat bijvoorbeeld de Amsterdamse school van scheikundigen aan het eind van de eeuw internationale faam genoot. Zelfs in het filosofische gaat men er al te snel aan voorbij, dat een man als François Hemsterhuis overal in Europa gelezen werd; terwijl er daarnaast bijzonder interessante denkers bestaan als Isaac de Pinto en Jan Kinker, om er slechts enigen te noemen.

Maar hoe is het nu gesteld met de literatuur? Ik ga hier voorbij aan de classicistische poëzie, het epos, en ook aan het toneel (hoewel over dit laatste bepaald interessanter dingen te zeggen zijn dan doorgaans gebeurt). Ik denk dat er een aantal bijzonder goede, of soms althans ook nu opmerkenswaardige⁴, schrijvers bestaan die zwaar ondergewaardeerd zijn. Een paar namen: Hendrik Doedyns, Jacob Campo Weyerman, Gerrit Paape, Daalberg (= P. de Wakker van Zon).

Het merkwaardige is, dat deze auteurs verwaarloosd zijn in de eerste plaats omdat zij *proza* schreven. Dit segment van de literatuur werd tot het begin van de negentiende eeuw niet erkend als volwaardig deel van de literatuur. Dat hangt samen met de klassieke/ renaissancistische opvatting van wat wél belangrijk was: namelijk drama, epos, poëzie. Sporen van die opvatting vindt men soms nog in de negentiende eeuw terug. Bijvoorbeeld in de *Camera Obscura*, in het verhaal over Buikje. In het buitenhuisje van zijn vrienden ontwaart hij de dochter des huizes, die *Les amours de Napoléon* leest. Zij stopt die 'roman' schielijk weg: want het is proza, en gaat bovendien over de liefde. Helemaal geen geschikte en opvoedende tekst - zoals literatuur behoorde te zijn. Toen men in de negentiende eeuw de al meerbesproken selectie begon te maken, kwam voor het eerst het proza aan de orde. Maar ver keek men niet. Belangrijk kon slechts zijn: het moralistisch proza - zoals dat bijvoorbeeld door Van Effen geschreven werd. Hij is een goed schrijver, maar vertegenwoordigt slechts een deel van het spectrum.

Bij al de eerder door mij genoemde auteurs is een natuurlijke hoeveelheid erotiek aan te treffen - dus werden zij naar de prullemand verwezen. Niet zelden is hun werk ook satirisch van aard, of tenminste vervlochten met het werkelijk maatschappelijk leven van hun dagen (soms zelfs met de politieke controverses). Zij namen proeven met de opbouw van een *eigen* Nederlands/ Westeuropese literatuur, waarin de eigen ervaringen van de moderne mens gestalte krijgen (religie speelde bij hen nauwelijks een rol). Alweer reden genoeg voor onze Victorianen om hun oeuvre van de hand te wijzen. Zij hadden daar namelijk geen enkele behoefte aan en konden pas heel laat begrijpen dat de alledaagse of politieke realiteit goede literatuur kan

3. Overigens blijft de positie en het gezag van Willem III, aan het begin van de eeuw, compleet ondergewaardeerd en veel te weinig onderzocht. Hij was degene die zorgde voor de balans van de macht in Europa. Hij kan slechts met de grootste staatslieden vergeleken worden. Dat na hem slechts tweederangs politici verschenen, is voor ons land niets nieuws, en wordt in zekere zin gecompenseerd door de massabeweging van het patriotisme in het laatste kwart van de eeuw.

4. Een man als Willem van Swaanenburg is een zo unieke curiositeit, dat er beslist meer over zijn oeuvre geschreven zou zijn, had hij in de zeventiende eeuw geleefd.

genereren.

Kortom, is de achttiende eeuw miskend, de literatuur van dat tijdvak is nog miskender. Onbekend althans is zij zeker. Het vreemde is, dat zeker in de eerste helft van die eeuw de Republiek bovendien nog de functie had van het land te zijn, waar de belangrijkste Europese boeken en tijdschriften, kranten zelfs, gedrukt werden, en vandaaruit over het continent verspreid. Dit is een aspect van de beschaving van onze Verlichting waarop ik vanavond helaas niet kan ingaan.

Helaas kunnen we moeilijk vragen: wil de echte achttiende-eeuwer (achttiende-eeuwse) opstaan? Is dat een dominee? Of is het iemand - er is alle kans dat het een vrouw is - als Belle van Zuylen of Elisabeth Wolff? Een tamelijk opstandig type is hij of zij zeker, zelfdenkend in ieder geval. Mocht 't toch een dominee zijn, dan is hij waarschijnlijk een dissenter van buiten de staatskerk; die hele tijdschriften volschreef, en later vermoedelijk patriot werd. Misschien was hij wel vrijmetselaar⁵. Hij/zij lijkt op ons, levend eind twintigste eeuw. Hij heeft het moeilijk met het leven: hoe dat ingericht moet. Een kerkelijke code interesseert hem niet. Hij heeft in essentie niets om op terug te vallen. Hij weet dat zijn leven zich afspeelt in een ruimte, een samenleving, en denkt erover na hoe die moet worden ingericht. Dat alles blijkt ook uit zijn literatuur. De voorbeelden van de Klassieken kunnen hem niet helpen⁶.

Laat ons enkele teksten eens nader bekijken.

[*Samenvatting*. Aan de hand van verstrekt materiaal worden aspecten van de volgende teksten aan de orde gesteld en bediscussieerd: 1. H. Smeeks, *Beschryvinge van het magtig Koningryk Krinke Kesmes* (1708). Reden verbod te Deventer en Zwolle: atheïsme (spinozisme). Hermetica. Utopisme. Alternatieve maatschappij in politiek, religieus, en moreel opzicht. Man-vrouw-verhouding; opvoeding. 2. Jacob Campo Weyerman, *Rotterdamsche Hermes* nr. 33 (6 maart 1721). Creatief en satirisch proza, betrokken op de ontwikkelingen in eigen samenleving. Kritiek op bepaalde empiristische attitude. Spectatoriale elementen. Erotische onderstroom. Gecomplieerde metaforiek. Niet christelijk. Libertaire fase van de Verlichting, tegenover de latere didactische fase. Type tijdschrift dat vijftien jaar lang gelezen werd. Nergens in 'handboeken'. 3. Willem van Swaanenburg, *Chaös*⁷ (1724). Kosmisch/goddelijk point of view van de dichter, als individueel genie. Als te moeilijk, te onbegrijpelijk en te wild ook voor tijdgenoten ver over de grens. Vergelijking met de romantiek en de 20e eeuw. 4. Gerrit Paape, *Reize door het Aapenland* (1788). Uiterst lucide taal. Paape weet als eerste mensen

5. Over de functie van de Vrijmetselarij in de achttiende eeuw in Nederland, zie mijn 'De loge parterre' (te verschijnen, in de uitgave van de lezingen over de Vrijmetselarij op een colloquium van de Kath. Univ. Nijmegen in 1992, onder red. van T. van der Sande).

6. De soms in zwang zijnde typering van onze Verlichting als "christelijke" of "reformatorische" Verlichting behoeft in veel gevallen nuancering. Historici plegen het veelgebruikt begrip "God" nogal eens automatisch te interpreteren als de God van de Bijbel. Zie hierover de inleiding, met bijbehorende noten, van *mijn Sluiers van Isis. Johannes Kinker als voorvechter van de Verlichting [...]*. Deventer 1988.

7. Gedicht opgenomen in: A.J. Hanou e.a., *Een hel vol weelde. Teksten uit het werk van Willem van Swaanenburg [...]*. Assen 1986, p. 123 e.v.

'normaal' te laten spreken. Zijn verhalen zijn spannend; maar blijven kryptisch in zover zij tevens begrepen moeten worden als 'sleutels' op de toenmalige politieke situatie. De auteur behoorde nooit tot de 'erkende' schrijvers⁸. 5. Het tijdschrift *Janus* (1787): een advertentie. 'Politiebericht' over stadhouder Willem V als weggelopen kwajongen. Een van de tientallen literaire trucs waarmee in een schitterende innoverende stijl de politieke uitwassen van de patriottentijd gesatiriseerd worden⁹. 6. J. Kinker, *Post van den Helicon* (1787-1788). Het eerste blad waarin op een moderne wijze auteur en werk gezamenlijk beoordeeld worden; soms zelfs 'de grond in geschreven', zoals dat pas een eeuw later opnieuw kan gebeuren. Voorloper van de moderne kritiek. In het tijdschrift een kaart (zie *ill.*). Hier is de 'klassieke' dichtberg Helikon nog centraal, en zijn alle klassieke genres naspeurbaar. Maar deze kaart inventariseert ook *nieuwe* genres in het literair territorium. Bijvoorbeeld: de roman; stadsliteratuur (Dolle Botermarkt, Duivelshoek e.d.); terwijl er zelfs een eiland gereserveerd is voor genie-literatuur à la Van Swaanenburg. Verder blijkt dat de nieuwe literatuur rond de Noordzee (!) recht van bestaan gekregen heeft. Hier is dus het *literair-prescriptieve* standpunt verlaten: de twintigste eeuw begint¹⁰.]

Nawoord

De twintigste-eeuwse literatuur begint in de achttiende eeuw. Niet eerder, niet later. Het landschap van onze eigen literatuur bevat dezelfde genres en topics die ook al op de Helikon-kaart te vinden zijn; en als ze daar niet te vinden zijn, dan bestaan ze tijdens de Verlichting in menigvoud. Dat wij nu zien zoals we zien, schrijven zoals we doen - in vrije poëzie; in columns; in tijdschriften; in fictief proza - dat alles is in zekere zin te danken aan de veronachtzaamde achttiende eeuw. Onze literatuur werd daar uitgevonden, uitprobeerde.

Dat geeft ons een zekere verantwoordelijkheid met betrekking tot dat rare tijdvak van de Verlichting. Wij mogen wel eens aandachtiger onderzoeken, in hoever wij daarvan kinderen zijn.

8. Over Paape zal in de Atlantisreeks een bundel opstellen verschijnen, onder red. van P. Altena.

9. Over dit blad en zijn auteur(s): A.J. Hanou, 'De literator als politiek commentator. Het geval: *JANUS* (1787)', in: *Spektator* 9 (1990) p. 35-72; 'Iets over de auteur(s) van de *Janus* (1787) en de *Janus Verrezen* (1795-1798)', in: *MedJCW* 14 (1991) p. 47-56, 71-82.

10. Recent is één nummer heruitgegeven: Johannes Kinker, *De Post van den Helicon 12. Editie en nawoord: André Hanou*. Amsterdam, A D & L, 1993.